

ВСТУП

Заповіт Христа зіслати Іншого Утішителя, якого світ не може вмістити (пор. Ів 14, 16) дає наснагу апостолам після вознесення Учителя і стає ключовою ланкою, що пов'язує та утримує цю групу людей у єдиній спільноті. Подія П'ятидесятниці, що супроводжується чудесними знаками та дарами, стає епохальною для юдейських рибалок. Сповнившись Утішителем та досвідчивши містичну глибину Його присутності, боязкі апостоли стають ревними проповідниками Євангельської благовісті. Діяння обіцяного Утішителя настільки інтегроване у життя ранньої Церкви, що Іван Золотоустий зіставляючи Євангеліє і книгу Діянь називає останню «історією Духа-Утішителя: що сказав і що вчинив». Все це спонукало церковну спільноту задатись питанням аналогічним тому, яке поставили у свій час ефесяни при візиті до них апостола Павла, а саме «Та ми й не чули, чи є Святий Дух» (Ді 19, 2). Понад три століття Церква, поборюючи різні єресі, викристалізовує своє вчення про Святого Духа аж до його чіткого формулювання на другому Вселенському Соборі (381 року). Визначну роль у формуванні цієї християнської доктрини відіграло вчення Василя Великого про Святого Духа. На його долю випало непросте завдання осмислення та зодягнення у філософські шати тієї віри, якою жила Церква. Говорячи про Святого Духа в однойменному творі, Святитель із Кесарії Кападокійської ставить собі за мету переконливо доказати Божество Третьої Особи Пресвятої Трійці всупереч різним єретичним вченням, що намагалися спотворити живу християнську віру.

Актуальність даного дослідження полягає у тому, щоб, черпаючи з досвіду Отців IV століття, а зокрема Василя Великого, відповісти на сучасне прагнення суспільства до пізнання містично-божественної дійсності та підстав буття. Оскільки в сучасному колориті сектантських течій, таких як New Age та інших, які еклектично поєднують містичні елементи східних культур з прагматичним секуляризмом, де елемент містичного затінюється сурогатом езотерики та окультизму. Тому важливо для сучасності представити автентичну ціль людського екзистенційного прагнення, чим для Отців Церкви є обожнення, яке звершується у синергії з Особою Святого Духа. Тому, всупереч сучасним мотивам конформізму та релігійного індіферентизму, модерній людині слід повертатися до основних догматичних положень християнської віри та осмислити їх глибину.

У даній роботі ми спробуємо поглянути на істотні елементи християнського вчення про Святого Духа, закладеного у працях Василя Великого. На основі творчої спадщини Святителя, а також і його сучасників, тут намагатимемось розкрити ґенезу пневматології Церкви між I-им та II-им Вселенськими Соборами.

Метою нашої праці є осмислити у світлі вчення Василя Великого підставові біблійні і догматичні аспекти віри щодо Особи Святого Духа. Безперечно, дану доктрину важливо представити на тлі історично-догматичних подій його доби.

Враховуючи це нашу працю ми побудували наступним чином. У першому розділі, який містить три пункти, спробуємо проаналізувати перші пневматологічні твори Отців, які вплинули на розвиток ключових аспектів богословського осмислення Особи Святого Духа. Перш за все висвітлимо зародження та ґенезу доктрини пневматомахів кризь

призму тріадологічних дебатів постнікейського періоду. У представленні поглядів духоборчої групи ключовим завданням ставимо для себе не стільки висвітлення усіх предвісників їхніх положень у ранньохристиянському та філософському середовищах, як окреслити конкретну групу, з якою полемізував Василій Великий. Окрім цього, намагатимемося розглянути пневматологічні погляди Атанасія та Дідима Олександрійських, які першими висвітлили їх у систематичний спосіб. У цій частині роботи намагатимемося розглянути та виокремити ті аспекти вчення Олександрійських богословів, які в подальшому перейняв та розвинув кападокійський Святитель. У такий спосіб ми спробуємо представити розвиток пневматології, яку опісля глибоко висвітлить у своєму трактаті Про Святого Духа Василій Великий.

У другому розділі, який складається з чотирьох пунктів, ми торкнемось самої серцевини пневматологічної думки Василя Великого. З огляду на пневматологічний вектор дослідження у висвітленні життєвого шляху Святителя зосередимося над представленням його заангажованості у дану проблематику. Наше завдання полягатиме у розкритті методу, який Василій використовує у трактаті Про Святого Духа. Далі, звернемо увагу на розкриття двох центральних моментів пневматології кападокійського Святителя: іманентність та ікономічне діяння Особи Святого Духа. У цих пунктах ми намагатимемося проаналізувати спосіб та прокоментувати образи, якими Василій Великий аргументує Божество Святого Духа.

Джерельною літературою для нашої праці, безперечно, послужить твір Василя Великого Про Святого Духа. Саме аналіз та осмислення даного джерела становить основу для представлення пневматологічного богослов'я кападокійського Святителя. Однак, для того, щоб синтезувати цілісну картину богословського підходу Василя про Третю Іпостась Пресвятої Трійці, звернемося до аналізу його епістолярної спадщини та Трьох книг проти Євномія. Варто зазначити, що попри те, що у використовуваних нами виданнях творчої спадщини кападокійського Святителя міститься П'ять книг проти Євномія, однак думки двох останніх для об'єктивного висвітлення теми не братимемо до уваги, оскільки дослідники констатують, що вони не належать перу Святителя. У нашому дослідженні будемо користуватися творами Василя Великого, що доступні нам у російськомовному виданні.

Оскільки пневматологічне вчення Василя Великого будемо представляти на тлі доктрини його сучасників, то використовуватимемо їхнє богословське надбання. Зокрема, звернемося до спадщини Атанасія Великого — це чотири його Листи до Серапіона, та Дідима Олександрійського — твір Про Святого Духа.

Для аналізу доби та розкриття історично-богословського контексту пневматологічних дебатів у Церкві використовуватимемо кілька монографій, присвячених цьому періоду. Зокрема, це дослідження Антонія Карташева Вселенские собори, Василя Болотова Лекции по истории древней Церкви, Філарета Гумілевського Историческое учение об Отцах Церкви, Олексія Лебедева Вселенские соборы, Олександра Бриллантава Лекции по истории древней Церкви, Бориса Меліоранського Изъ лекцій по истории древней христианской церкви. Исторія тріадологічного догмата въ IV вѣкѣ, Анатоля Спасского Начальная стадия арианских движений и Первый Вселенский собор в Никее.

Исследования по истории древней Церкви, Олексія Сидорова Богословие Церкви в период между первым и вторым Вселенскими соборами. Натомість для панорамного висвітлення даної пневматологічної проблематики у дипломній праці теж опиратимемося на таких дослідників, як: Кипріан Керн Золотой век святоотеческой письменности, Лев

Карсавін Святые Отцы и учителя Церкви, Миколай Сагарда Лекции по патрологии I–IV века, Георгій Флоровський Восточные Отцы IV-го вѣка, Іван Квастен (J. Quasten) Patrology. Названі дослідження послужать нам для аналітичного, синтетичного та порівняльного методів, які застосовуватимемо для розкриття пневматологічних ідей Василя Великого.

Варто зазначити, що під час написання роботи виникли певні труднощі, пов'язані з пошуком критичної та аналітичної літератури, яка стосується розкриття богослов'я Василя Великого та його вчення про Святого Духа. Річ у тому, що велика кількість дослідників заторкує дану проблематику тільки оглядово, у контексті тріадологічного богослов'я Святителя, тому не вистачає досліджень, які містили б ґрунтовну аналітику як патристичних, так і філософських джерел, якими послуговувався Василій. Практично відсутні доступні для нас праці, які прослідковували б та розкривали зміст пневматологічної термінології Святителя у світлі всього його літературного доробку. Адже подібні дослідження забезпечували б об'єктивний коментар думки кападокійського Святителя у властивій йому системі координат. Ми усвідомлюємо, що заторкнута проблематика не буде вичерпно висвітлена і в даній праці, оскільки потребує ґрунтовного дослідження оригінальних текстів Василя Великого та займає широкий спектр аналітичних досліджень, які неможливо було б вмістити у рамки дипломної роботи. Це радше спроба ввести зацікавлених у пневматологічну проблематику IV століття, увиразнюючи ключові елементи патристичного богослов'я про Особу Святого Духа, які згодом були окреслені на другому Вселенському Соборі.

ВИСНОВКИ

У цій дипломній роботі ми спробували дослідити пневматологічне вчення Василя Великого окреслене ним у трактаті Про Святого Духа. При цьому підкреслили унікальність та прогресивність богословської думки Святителя на тлі доктринальних дебатів цієї епохи.

У першому розділі нами було окреслено стан богословського мислення постнікейського періоду щодо сповідання Особи Святого Духа та труднощів, які постали перед Церквою на даному шляху. Окреслюючи доктринальні підвалини вчення духоборчої групи, було підкреслено їхню ідейну та методологічну тяглість від аріанської єресі. Саме тому вираження Церквою сповідання про Особу Святого Духа було одночасно і завершальним етапом в окресленні тріадологічної дійсності Єдиного Бога.

Завдання, яке ставить для себе Атанасій Великий полягало у поширенні догмату ομοούσιος на всіх Осіб Пресвятої Трійці. На цьому шляху Атанасій вирішує використати увесь методологічний здобуток та понятійний апарат, яким послуговується при доведенні Божества Другої Особи Пресвятої Трійці — Сина. Саме тому попри позитивний аспект ствердження єдиносущності Святого Духа Сину і через Нього Отцю, Святитель все ж не зміг подолати труднощів Його деіпостатизації та діархічного Його походження. Однак саме у тріадологічній парадигмі розпрацьованій Атанасієм (оскільки сутність Трійці є простою і неподільною, тому всі, що належить до Неї мають бути єдиносущними), можна зрозуміти чому для Василя Великого було так важливо наголошувати на тому, що Святий Дух належить до Пресвятої Трійці.

Натомість у пневматології Дідима Олександрійського ми проаналізували дещо інший вектор осмислення Особи Святого Духа, а саме ікономічний. Дідим наголошує на визначальному діянні Святого Духа у спасінні людини через богоуподібнення та

замешкання в ній Особи Святого Духа. Цінністю висвітлених поглядів Дідима є і те, що він робить перші спроби для осмислення значення імені Третьої Іпостасі Пресвятої Трійці — Святого Духа, однак ще не стільки в Іпостасному аспекті, як для доведення Божества Його сутності. Дідим також розпрацьовує ідею про особову присутність Святого Духа у творінні, яку осмислює на основі Таїнства Миропомазання, однак попри це він не зміг вповні оминати небезпеки зведення Божественної Іпостасі до безособового дару благодаті та сили Божої.

Отже, важливість представлених пневматологічних поглядів Атанасія і Дідима Олександрійських полягає не лише у висвітленні оригінальності їхнього богословського здобутку, а також у тому, що вони були богословсько-історичним тлом кристалізації доктрини Василя Великого. Тому для глибшого осмислення вчення кападокійського Святителя вважали за необхідне висвітлити їхні богословські ідеї про Особу Святого Духа.

Тоді як другий розділ даної праці, безпосередньо розкриває пневматологічне вчення Василя Великого. Перш за все нами було висвітлено, що методологія Святителя пов'язана з униканням прямого іменування Святого Духа Богом та οἰοοῦσιος Отцю і Сину, закорінена у його еклезіологічно-екуменічній діяльності. Однак дана постава Святителя виключала доктринальну кон'юктурність, адже він рішуче засуджує осіб, які сповідували Особу Святого Духа творінням.

Завдяки тому, що Василій чітко розрізняє поняття οἰοσις, характеризуючи ним спільні властивості Осіб Пресвятої Трійці, від поняття ὑπόστασις, яке позначає спосіб буття кожної Особи, йому вдається внести чіткість у дотеперішній богословсько-термінологічний апарат. Унаочнення демаркаційної лінії проведеної Святителем між дійсністю οἰοσις та ὑπόστασις, допомагає для осмислення аксіоматичних положень як триадологічного, так і пневматологічного підходів Василя. Таким чином Святитель викристалізовує засоби, послуговуючись якими уникає як інструменталізації Святого Духа, так і савеліанського Його трактування. В такому аспекті, вчення про οἰοοῦσιος стає адекватним для аплікування виключно на сутнісні характеристики Осіб Трійці та представляє спосіб володіння Трьома Іпостасями єдиної Божественної сутності. В трактаті Про Святого Духа, Василій Великий підкреслює Особове буття Святого Духа, на основі твердження про Його ісходження від Отця, яке осмислює в образі уст Божих. Для Святителя, ім'я Третьої Іпостасі Пресвятої Трійці, виражає іпостатизовану святість Божої природи. В аспекті ствердження єдиносущності Святого Духа Отцю і Сину, Василю служить теза Євномія про те, що неоднаково іменоване буття є і неоднаковим за своєю сутністю. Тому на основі Писання та доксологічної формули, кападокійський Святитель наводить цілий ряд імен та приименників, які характеризують кожну з Трьох Іпостасей та є для них спільними. Попри те, що у своєму трактаті Василій не називає Святого Духа Богом, однак осмислює Його рівночасним (οἰότιςος) з іншими Особами Трійці та характеризує Його природу непізнанністю, невимістимістю та нествореністю, що паралельно є і сутнісними властивостями Отця та Сина.

В ікономічному аспекті Пресвятої Трійці, ствердження Божества Святого Духа, Святитель опирає на тотожності Його діяння з Особами Отця і Сина. Завершительна роль Святого Духа в ікономії Трійці у богословському підході Василя настільки ж визначальна для осягнення сотеріологічної повноти — обожнення, як і Отця, Який є Причиною всього. Осмислюючи літургійну традицію Церкви, зокрема Таїнство Хрещення, завдяки якому ми стаємо синами Божими по благодаті, кападокійський Святитель

підкреслює ключове значення кожної з Осіб, іменами яких ми спасаємося. Оскільки не без діяння Особи Святого Духа людина здатна актуалізувати екзистенційні запити власного буття.

Однак стислі рамки праці не дозволяють охопити всієї гами тем, пов'язаних з аргументацією Божества та ікономічного діяння Особи Святого Духа. Тому в подальшому для поглибленого розуміння вчення Василя Великого про Особу Святого Духа доречно було б дослідити не тільки богословських попередників Святителя, але і його філософських натхненників, а зокрема пневматологічні концепції стоїцької та неоплатонівської філософської спадщини. Важливо було б прослідкувати за розвитком пневматологічних ідей кападокійського Архипастиря у вченні послідувачих Отців Церкви. Отже, наша дипломна робота не претендує на вичерпне представлення пневматологічної проблематики, а є лише введенням до неї. Через її написання радше прагнемо заохотити до ґрунтового аналізу патристичної спадщини в цілому, та Василя Великого зокрема, для щораз то глибшого розкриття депозиту віри переданої нам у Писанні та Переданні. Оскільки взорування у сьогоденні на святоотцівську спадщину не є анахронізмом та знаком консерватизму, а вектором розвитку до реєвангелізації. Адже наслідування Отців полягає у наслідуванні глибокої медитації та сміливого творчого зусилля для втілення Євангельського змісту у форми сучасної культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Святе Письмо і документи Церкви

Святе Письмо Старого та Нового Завіту / перекл. І. Хоменка. Львів 2007.

Джерельна література

Василій Великий. О Святомъ Духѣ, къ святому Амфилохію, епископу Иконійскому // Творенія иже во святыхъ отца нашего Василя Великаго архієпископа Кесаріи Каппадокійскія. Москва 1846, т. 3, с. 231–356.

Допоміжна література

Алфеев И. Жизнь и учение св. Григория Богослова [= Византийская библиотека]. Санкт-Петербург 2001.

Амман А. Путь Отцов. Краткое введение в патристику / перекл. з французької. Москва 1994; Hamman A. Guide Pratique des pères de l'église. Desclée De Brouwer 1967.

Атанасій Великий. Творенія иже во святыхъ отца нашего Аѳанасія Великаго, Архієпископа Александрійскаго / издание второе, исправленное и дополненное.

Свято-Троицкая Сергієва Лавра 1902, т. 1:

Слово на язычниковъ. с. 125–191;

Слово о воплощеніи Бога — Слова, и о пришествіи Его къ намъ во плоти. с. 191–264;

Изложение въ ры. с. 264–267;

На слова: вся Мнѣ предана суть Отцемъ Моимъ: и никтоже знаетъ, кто есть Сынъ, токмо Отець: и кто есть Отець, токмо Сынъ, и емуже аще волить Сынъ открытии (Мате. 11, 27). с. 268–276;

Послание о томъ, что Соборъ Никейскій, усмотрѣвъ коварство Евсевіевыхъ приверженцевъ, опредѣленіе свое противъ аріанской ереси изложилъ приличнымъ образом и благочестно. с. 399–444;

О Діонисіи, Епископѣ Александрійскомъ, а именно, что онъ, какъ и Никейскій Соборъ, думаетъ противно аріанской ереси, и напрасно клеветуютъ на него аріане, будто бы онъ — единомысленъ съ ними. с. 444–471.

- Атанасій Великий. Творенія иже во святыхъ отца нашего Аѳанасія Великаго, Архієпископа Александрійскаго / издание второе, исправленное и дополненное. Свято-Троицкая Сергієва Лавра 1902, т. 2:
Къ Епископамъ Египта и Ливіи — окружное посланіе противъ аріанъ. с. 11–40;
Посланіе. Всѣмъ, — которые повсюду въ области сей подвизаются въ иноческой жизни, утверждены въ вѣрѣ Божіей, освящены во Христѣ и говорятъ: се мы оставихомъ вся, и въ слѣдъ Тебе идохомъ (Мате. 19, 27), — возлюбленнымъ и превоздѣленнымъ братіямъ, желаю премного о Господѣ радоваться. с. 103–105;
На Аріанъ слово перове. с. 176–260;
На аріанъ слово второе. с. 260–369;
На Аріанъ слово третіе. с. 369–455.
- Атанасій Великий. Творенія иже во святыхъ отца нашего Аѳанасія Великаго, Архієпископа Александрійскаго / издание второе, исправленное и дополненное. Свято-Троицкая Сергієва Лавра 1903, т. 3:
Къ Серапіону, Епископу Тмуйскому, посланіе I-е. Противъ хулителей, утверждающихъ, что Духъ Святой есть тварь. с. 3–49;
Къ тому же Епископу Серапіону посланіе II-е. Противъ утверждающихъ, что Сынъ есть твар. с. 49–59;
Къ тому же Епископу Серапіону посланіе III-е. О Духѣ Святомъ. с. 59–67;
Къ тому же Епископу Серапіону посланіе IV-е. О Святомъ Духѣ. с. 67–92;
Посланіе о Соборахъ, бывшихъ въ Ариминѣ италійскомъ и въ Селевкіи исаврійской. с. 92–165;
Свиток Атанасія, Александрійскаго архієпископа, къ антиохійцамъ. с. 166–175;
Посланіе къ императору Іовіану. с. 175–178;
О явленіи во плоти Бога Слова, и противъ аріанъ. с. 251–276;
Противъ Аполлинарія книга первая. О воплощеніи Господа нашего Іисуса Христа. с. 315–340.
- Батрух С. Модель християнського життя у творах св. Василя Великого [= Логос Λογος Logos] / перкл. з польської Т. Різун. Львів 2007; Batruch S. Model życia chrześcijańskiego w świetle pism ascetycznych św. Bazylego Wielkiego. Lublin 2001.
- Бенедикт XVI. Отцы Церкви. От Климента Римского до святого Августина / перекл. з італійської О. Хмелевская. Москва 2012; Benedetto XVI. I padri della Chiesa. Da Clemente Romano a Sant'Agostino. Libreria Editrice Vaticana 2008.
- Бирюков Д. Св. Василий Кесарийский. Полемика с Евномием // Антология восточно-христианской богословской мысли. Ортодоксия и гетеродоксия: В 2-х томах / упоряд. Г. Беневич. Москва — Санкт-Петербург 2009, т. 1, с. 269–290.
- Болотов В. История Церкви в период Вселенских соборов // Лекции по истории древней Церкви / ред. А. Бриллиантова. Москва 1994, т. 4.
- Борисовский П. Св. Василий Великий, какъ пастырь Церкви // Вѣра и разумъ, 1 (1901) 23–41, 82–106, 470–505.
- Бриллиантов А. Лекции по истории древней Церкви. Санкт-Петербург 2007.
- Василів П. Перший Нікейський собор. Історичні передумови та його богословсько-філософський контекст. Львів 2009.
- Василій Великий. Гомілія проти савеліан, Арія та аноміів // Гомілії [= Джерела Християнського Сходу]. Львів 2006, с. 278–288.
- Василій Великий. О вѣрѣ // Творенія иже во святыхъ отца нашего Василя Великаго,

- Архієпископа Кесаріи Каппадокійскія. Свято-Троийкая Сергіева Лавра, т. 5, с. 21–31.
- Василій Великий. Творенія иже во святыхъ отца нашего Василя Великаго, Архієпископа Кесаріи Каппадокійскія / Новый исправленный перевод Московской Духовной Академіи. Санкт-Петербургъ 1911, т. 1:
- Опроверженіе на защитительную рѣчь злочестивого Евномія. Книга 1. с. 455–485;
- Опроверженіе на защитительную рѣчь злочестивого Евномія. Книга 2. О Синѣ. с. 486–520;
- Опроверженіе на защитительную рѣчь злочестивого Евномія. Книга 3. О Духѣ Святомъ. с. 520–530.
- Василій Великий. Творенія иже во святыхъ отца нашего Василя Великаго, Архієпископа Кесаріи Каппадокійскія / Новый исправленный перевод Московской Духовной Академіи. Санкт-Петербургъ 1911, т. 3:
- Къ Кесарійскимъ монахамъ (8). с. 15–25;
- Къ Максиму Философу (9). с. 25–27;
- Григорію другу (14). с. 28–30;
- Безъ надписи (35–37). с. 49–51;
- Къ Григорію брату (38). с. 51–58;
- Къ Воспорію епископу (51). с. 75–76;
- Къ монахинямъ (52). с. 77–79;
- Къ Атанасію архієпископу александрійскому (66). с. 90–92;
- Къ Атанасію архієпископу александрійскому (67). с. 92;
- Къ Атанасію архієпископу александрійскому (69). с. 93–95;
- Безъ надписи (70). с. 95–96;
- Къ Мартиніану (74). с. 100–102;
- Къ Атанасію, архієпископу александрійскому (80). с. 105;
- Къ Атанасію, архієпископу александрійскому (82). с. 106–107;
- Къ Мелетію, архієпископу Антіохійскому (89). с. 112–113;
- Святѣйшимъ братіямъ и епископамъ на западѣ (90). с. 113–114;
- Къ италійскимъ и галльскимъ епископамъ (92). с. 115–118;
- Къ совѣодательному собранію въ Тіанѣ (97). с. 122–123;
- Къ Евсевію епископу самосатскому (98). с. 123–124;
- Къ Терентію Комиту (99). с. 124–127;
- Къ діакониссамъ, дочерямъ комита Терентія (105). с. 131–132;
- Къ пресвітерамъ въ Тарсѣ (113). с. 137–138;
- Къ Киріаку, живущему въ Тарсѣ (114). с. 138–139;
- Къ Евстатію, епископу севастійскому (119). с. 141–142;
- Списокъ исповѣданія вѣры (125), произнесеннаго святѣйшимъ Василиемъ, и къ котрому подписался Евстатій, епископъ Севастійскій. с. 145–148;
- Къ Евсевію, епископу самосатскому (128). с. 149–151;
- Къ Мелетію, архієпископу антіохійскому (129). с. 151–152;
- Къ ѳеодоту, епископу никопольскому (130). с. 153–154;
- Къ Олимпію (131). с. 154–155;
- Къ Антіохійской церкви (140). с. 163–164;
- Къ Евпатерію и къ его дочери (159). с. 178–179;
- Къ Асхолію, епископу ѳессалоникійскому (164). с. 185–186;
- Къ Амфилохию о правилахъ (188). с. 198–205;

- Къ Евстатію, первому врачу (189). с. 205–211;
Къ одному изъ епископовъ (191). с. 213;
Къ Амфилохію, епископу иконійскому (202). с. 226;
Къ Неокесарійцамъ (204). с. 230–235;
Къ неокесарійскимъ ученымъ (210), с. 241–245;
Къ Терентію Комиту (214). с. 248–250;
Къ Мелетію, епископу антиохійскому (216). с. 251;
Къ жителямъ Веріи (221). с. 260–261;
Противъ Евстатія севастійскаго (223). с. 262–267;
Къ подвѣдомственнымъ ему подвижникамъ (226). с. 271–275;
Къ Амфилохію, епископу иконійскому (233). с. 281–282;
Къ тому же Амфилохію (236). с. 286–290;
Къ Евсевію, епископу самосатскому (239). с. 293–294;
Къ западнымъ (242). с. 296–298;
Къ италійскимъ и галльскимъ епископамъ (243). с. 298–301;
Къ Патрофилу, епископу церкви въ Егеяхъ (244). с. 301–307;
Къ Амфилохію, епископу иконійскому (248). с. 308–309;
Къ всеянамъ (251). с. 310–312;
Къ епископу Епифанію (258). с. 316–318;
Къ западнымъ (263). с. 328–330;
Евлогію, Александру и Арпократіону, епископамъ египетскимъ, находящимся въ изгнаніи (265). с. 331–334;
Къ Палладію (292). с. 353–354.
Виноградов В. О литературныхъ памятникахъ полуаріанства // Богословский вестник 4 (1911) 772–794.
Виноградов В. О литературныхъ памятникахъ полуаріанства // Богословский вестник 7–8 (1911) 527–559.
Гаваньо І. Богослов'я Отців — Вселенські Собори. Машинопис. Дрогобич 2012.
Горский А. Жизнь святаго Атанасія Великаго, архієпископа Александрійскаго // Творенія иже во святыхъ отца нашего Аѳанасія Великаго, Архієпископа Александрійскаго / издание второе, исправленное и дополненное. Свято-Троицкая Сергієва Лавра 1902, т. 1, с. 3–122.
Григорій Богослов. Творенія иже во святыхъ отца нашего Григорія Богослова, Архієпископа Константинопольскаго. Санкт-Петербургъ [Издательство П. П. Сойкина]. [б. р.], т. 1:
Слово 21, похвальное Атанасію Великому, архієпископу Александрійскому. с. 305–327;
Слово 31, о богословіи п'яток, о Святомъ Духѣ. с. 444–462.
Григорій Богослов. Къ Василю Великому (26) // Творенія иже во святыхъ отца нашего Григорія Богослова, Архієпископа Константинопольскаго. Санкт-Петербургъ [Издательство П. П. Сойкина]. [б. р.], т. 2, с. 442–444.
Григорій з Назіянзу. Надмогильне слово на честь Василя Великаго, Архієпископа Кесаріи Кападокійської // Велич святаго Василя Великаго / перекл. з грецької С. Фединяк. Львів 2006, с. 25–107.
Григорій Нісський. Слово на день памяти Василя Великаго, роднаго брата // Творенія святаго Григорія Нисскаго. Часть седьмая. Москва 1865, т. 4, с. 296–327.
Гумилевский Ф. Историческое учение объ Отцахъ Церкви. Санктъ-Петербургъ 1859, т.

- 2.
- Дидим Александрийский. Книга о Святом Духе // Антология. Восточные Отцы и учителя Церкви IV века. Москва 2000, т. 2, 16–59.
- Дмитриевский В. Александрийская школа: очеркъ изъ исторіи духовнаго просвѣщенія от I до начала V вѣка по Р. Хр. Казань 1884.
- Дѣянія Вселенскихъ Соборовъ, изданныя въ русскомъ переводѣ при Казанской Духовной Академіи, Казань 1910, т. 1, с. 5–90.
- Евномий. Апология // Антология восточно-христианской богословской мысли. Ортодоксия и гетеродоксия: В 2-х томах / упоряд. Г. Беневич. Москва — Санкт-Петербург 2009, т. 1, с. 248–266.
- Епифанович С. Лекции по патрологии: Церковная письменность I–III веков / ред. доцент Московской Духовной Академии Н. Муравьев. Санкт-Петербургъ 2010.
- Эриксон М. Христианское богословие / перекл. з англійської Б. Скороходов. Санкт-Петербург 2006; Erickson M. Christian theology. Grand Rapids, Michigan 1985.
- Жизнь Святителя Василя Великаго // Христианское чтение 9 (1823) 3–75, 121–181, 233–267.
- Иваненко А. Ориген // Антология восточно-христианской богословской мысли. Ортодоксия и гетеродоксия: В 2-х томах / упоряд. Г. Беневич. Москва — Санкт-Петербург 2009, т. 1, с. 80–82.
- Избраніе св. Василя Великаго во архієпископа // Христианское чтение 2 (1838) 243–262.
- Иван Золотоустий. Бесѣды на дѣянія апостольскія. Бесѣда I // Иже во святых отца нешего Иоанна Златоустого, архієпископа Константинопольского избранные творения. Санкт-Петербургъ 1903, т. 9, книга 1, с. 5–20.
- Карсавин Л. Святые Отцы и учителя Церкви (раскрытие Православия в их творениях). Москва 1994.
- Карташев А. Вселенские соборы, Москва 2006.
- Керн К. Золотой век Свято-Отеческой письменности, Москва 1995.
- Кохомский С. Ученіе древней Церкви объ исхожденіи Святаго Духа // Христианское чтение 1 (1875) 247–344.
- Лаба В. Патрологія: життя, письма і вчення Отців Церкви. Львів 1998.
- Лебедев А. Вселенские соборы IV и V веков: Обзор их догматической деятельности в связи с направлениями школ Александрийской и Антиохийской [= Библиотека христианской мысли]. Санкт-Петербург 2004.
- Лебедева Е. Свѣтильникъ Вселенской Церкви. Очеркъ жизни и трудовъ Св. Василя Великаго // Странникъ 1 (1902) 3–26.
- Лопатин К. Ученіе святаго Атанасія Великаго о Святой Троицѣ (сравнительно съ ученіемъ о томъ же предметѣ въ три первые вѣка). Казань 1894.
- Лосский В. Боговидение. Минск 2007.
- Лурье В. История Византийской философии. Формативный период. Санкт-Петербург 2006.
- Максимов Ю. Учение о Святом Духе в ранней Церкви (I–III вв.). Москва 2007.
- М. Єроніма Роман, ЧСВВ. Святий Василій Великий. Життя і твори / 2-ге видання. Жовква 2010.
- Мейендорф И. Введение в святоотеческое богословие. Минск 2001.
- Мейендорф И. Византийское Богословие. Исторические тенденции и доктринальные темы / перекл. з англійської В. Марутік. Минск 2001; Meyendorf. J. Byzantine Theology.

USA 1974.

Мелиоранский Б. Изъ лекцій по исторіи древней христіанской церкви. Исторія триадологического догмата въ IV вѣкѣ // Странник 6 (1911) 848–857.

Мелиоранский Б. Изъ лекцій по исторіи древней Христіанской церкви. Исторія триадологического догмата въ IV вѣкѣ // Странник 7–8 (1910) 80–100.

Мелиоранский Б. Изъ лекцій по исторіи древней христіанской церкви // Странник 9 (1911) 224–240.

Михайлов П. Василий Великий. Жизнь. Сочинения // Православная энциклопедия, Москва 2004, т. 7, с. 131–146.

Михайлов П. Дидим Слепец. Жизнь. Сочинения. Богословие // Православная энциклопедия, Москва 2006, т. 14, с. 677–686.

Михайлов П. Духоборчество. Источники. История. Учение // Православная энциклопедия, Москва 2008, т. 16, с. 368–372.

Ориген. О началах // История средневековой философии. Хрестоматия: В 2-х частях. Патристика / уряд. Г. Миненков. Минск 2002, т. 1, с. 143–189.

Падовезе Л. Вступ до патристичного богослов'я / перекл. з італійської Г. Теодорович. Львів 2001; Padovese. L. Introduzione alla teologia patristica. Piemme — Casale 1993.

Попов И. Василий Великий, Архієпископъ Кесарійскій, вселенскій отецъ и учитель церкви // Православная Богословская энциклопедия. Санктъ-Петербургъ 1903, т. 10, с. 179–198.

Попов И. Религіозный идеаль святого Атанасія Александрійскаго. Свято-Троицкая Сергіева Лавра 1904.

Попов И. Труды по патрологии. Святыя отцы II–IV века. Сергиев Посад 2004, т. 1.

Примогеновъ Н. Уставъ иноческой жизни Василя Великаго и сравненіе его съ уставомъ св. Пахомія // Православный собеседник 6 (1900) 1–42.

Розанов М. Житіе святого Василя Великаго, архієпископа Кесарійскаго / 2-е издание. Москва 1895.

Сагарда Н. Древне-церковная богословская наука на греческомъ востокѣ въ періодъ расцвѣта (IV–V вв.), — ея главнѣйшія направленія и характерныя особенности // Христіанское чтение 4 (1910) 443–507.

Сагарда Н. Лекции по патрологии I–IV века / наук. ред. А. Глущенко, А. Дунаева. Москва 2004.

Святой Єфремъ Сиринъ. Похвальное слово иже во святыхъ отцу нашему Василю Великому // Творенія. Москва 1993, т. 2, с. 308–317.

Сидоров А. Богословие Церкви в период между первым и вторым Вселенскими соборами [= Богословие Церкви эпохи Вселенских соборов в трудах русских учених].

Санкт-Петербург 2009.

Сидоров А. Святитель Василий Великий. Жизнь, церковное служение и творения // Полное собрание творений Святых Отцов Церкви и церковных писателей в русском переводе. Святитель Василий Великий, архієпископ Кесарии Каппадокійской. Творения. Москва 2008, т. 1, 12–90.

Скворцев К. Философия Отцов и учителей Церкви. Киев 2007.

Спасский А. Начальная стадия арианских движений и Первый Вселенский собор в Никее. Исследования по истории древней Церкви [= Библиотека христіанской мысли. Исследования]. Санкт-Петербург 2007.

Спасский А. Ученіе Кападокійцевъ о единствѣ лицъ Святой Троицы // Вера и разум 15 (1911) 301–315.

- Спітеріс Я. Спасіння і гріх у східній традиції / перекл. з італійської В. Парасюка, ЧСВВ. Жовква 2009; Spiteris Y. Salvezza e peccato nella tradizione orientale. Bologna 1999.
- Тиховъ А. Пастырская деятельность святого Василия Великого // Душеполезное чтение 2 (1892) 418–427, 555–575.
- Туптало Д. Житіє святого отця нашого Василя Великого, архієпископа Кесарії Кападокійської // Житія Святих (Четїї Мінеї). Львів 2011, т. 5, с. 10–40.
- Фаррар Ф. Жизнь и труды Святых Отцевъ и учителей Церкви / перекл. з англійської А. Лопухина. Санктъ-Петербургъ 1902, т. 1.
- Федько Р. Читання Отців Кападокійців. Машинопис. Дрогобич 2007.
- Фельми К. Х. Введение в современное православное богословие / перекл. з німецької Е. Верещагина. Москва 1999; Felmy K. Ch. Die Orthodoxe Theologie der Gegenwart: Eine Einführung. Darmstadt 1990.
- Флоровскій Г. Восточные Отцы IV-го вѣка. Парижъ 1931.
- Фокин А. Афанасий I Великий. Богословие // Православная энциклопедия, Москва 2002, т. 4, с. 32–41.
- Цвѣтков В. Житіє Св. Василя Великого. Москва 1900.
- G. Di Nola. Lo Spirito Santo nella testimonianza dei Padri e degli Scrittori cristiani I–V sec, Roma 1999.
- Quasten J. The Golden Age of Greek Patristic Literature From the Council of Nicaea to the Council of Chalcedon // Patrology. Westminster, Maryland 1984, v. 3.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	2
ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ I. ПОЧАТКИ БОГОСЛОВСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ ОСОБИ СВЯТОГО ДУХА	
1.1 Історично-богословське середовище після I-го Вселенського Собору.....	12
1.1.1 Зародження та розвиток доктрини пневматоріахот.....	22
1.2 Пневматологія Атанасія Олександрійського, у Листах до Серапіона.....	27
1.3 Пневматологія Дідима Олександрійського, у творі Про Святого Духа.....	36
РОЗДІЛ II. ПНЕВМАТОЛОГІЯ ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО	
2.1 Життєвий шлях Василя Великого.....	43
2.2 Богословська термінологічна проблематика та її вирішення Василієм Великим.....	55
2.2.1 Розрізнення понять <i>οὐσία</i> та <i>ὑπόστασις</i> у Василя Великого.....	56
2.3 Іманентність Святого Духа	61
2.4 Роль Святого Духа в Троїчній ікономії.....	67
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	77